

The article examines in detail the creative heritage of the poet-writer and translator, teacher, scientist, thinker, master of words and pride of the Kazakh people Zhusupbek Aymaulyteyevich, whose name and work is glorified in the Kazakh spirit, the theme of which is the artistic and aesthetic value of the national dictionary.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «АЛПАМЫС»ТЫҢ ДӘСЛЕПКИ ИЗЕРТЛЕНИҮЙ ХӘМ БАСПАДАН ШЫҒЫҮЙ

Ш.Г.Турдимов - *филология илимлериниң докторы*

ӨзРФА Өзбек тили, әдебияты хәм фольклоры институты

А.Б.Турдымуратова – *магистрант*

А.Наўайы атындағы Өзбек тили хәм әдебияты университети

Таянч сўзлар: достон, сюжет, нухаси, қаҳрамонлик эпос, нашрий манбалар, адабий асар.

Ключевые слова: эпос, сюжет, версия, героический эпос, публикация, литературное произведение.

Key words: epic, plot, version, heroic epos, publication, literary work.

Қаҳарманлық дәстанлар миллий мийрасымыздың ажыралмас бир бөлеги болып, халқымыздың көп әсирлик тарийхый раўажланыўын, оның тарийхый қәлиплекен миллий характерин, үрп-әдет дәстүрлерин, исенимин хәм арзыў-үмитлерин өз ишинде қамтыған гәзийне болып табылады.

Халқымыз әсирлер даўамында өзлери арзыў еткен исенимлерин қаҳарманларда қәлиплектиреді. Соның ушын да дәстандағы қаҳарманлар алп қәўметли, мәрт, келбети келискен, бир өзи мыңды жығатуғын болып сүүретленеди. Қаҳарманлық дәстанлардың көбисинде халық қаҳарманлары жеңиске ерисип отырады. Бул дүркимдеги дәстанларда халық абадан хәм парахат турмыста жасай баслады, қаҳарманлар жеңиске ерисип, мурат-мақсетлерине жетеди деп жуўмакланады. Қаҳарманлық дәстанларда бас қаҳарман ел мәпи ушын гүреседи.

Қарақалпақ халқының қаҳарманлық дәстанларының ишиндеги халық арасына кең таралған хәм халықтың суйип тыңлайтуғын шығармаларының биреўи — «Алпамыс» дәстаны болып, «Алпамыс» дәстаны өзиниң терең мазмуны, хайран қалғандай алп қәўмети, тил байлығы, халықтың турмысын, үрп-әдет дәстүрлерин көрсетиў жағынан да басқа қаҳарманлық эпосларға қарағанда айрықша орын ийелейди.

«Алпамыс» дәстаны тек қарақалпақлардың арасында ғана кең таралған емес, соның менен қатар Орта Азиядағы бир қатар басқа да халықлардың арасына да кең таралған болып түркий халықлардың ишинде белгилі эпос болып табылады.

Бул бойынша биз көрнекли рус алымы В.Жирмунскийдің «Алпамыс» дәстаны бойынша изертлеген көплеген илимий мийнетлеринен көриўимизге болады. В.Жирмунский өзиниң «Сказания об Алпамыше и богатырская сказка» деген атамадағы 1960-жылы Москва қаласында баспадан шыққан көлемли илимий мийнетинде «Алпамыс» дәстанын келип шығыўына қарай төрт версияға ажыратады:

1. Қоңырат версиясы: «Алпамыс» дәстанының Өзбек, қарақалпақ, қазақ хәм тәжикше редакциясы,

2. Оғуз версиясы: «Китабы Қорқыт» та Камбуриның улы Бамси-бейрек хәкқинда гүрриң хәм Бейрек хәкқинда хәзирги киши Азия халық ертектери,

3. Қыпшақ версиясы: хәзирги башқурт, қазан-татар халық ертектери, сюжети жағынан «Алпамыс» қа жакын қазақ халық қаҳарманлық ертектери топары («Желкилдек», «Орак, сын Алеуко», «Эркем Айдар»),

4. Алтай версиясы: алтай қаҳарманлық ертеги «Алып-Манах» [1].

Усы жазып алынған, топланған ишинен салыстырып қарағанымызда, жазып алыў хәм бастырып шығарыў жағынан ең ескиси қарақалпақша варианты болып есапланады.

Қарақалпақ дәстанлары хәм онын хәр қыйлы проблемалық мәселелери бойынша дәслепки жыллары практикалық хәм теориялық әхмийетке ийе бир неше

докторлық, кандидатлық диссертациялар жазылды, көплеген монографиялық мийнетлер жарық көрди. Буларға Өзбекстан Илимлер Академиясының Хабаршы ағзасы, филология илимлериниң докторы, Профессор И.Т.Сағитовтың, филология илимлериниң докторы Н.Дәўқараевтың, профессорлар Қ.Айымбетовтың, Қ.Мақсетовтың, О.Кожуров сыяқлы алымлардың көп санлы мийнетлери дәлил болып, «Алпамыс» дәстанын жыраўлардан жазып алып, баспаға таярлаўда Ә.Жамалов, Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаров, С.Бахадырова хәм басқа да алымларымыздың мийнети гиреўли.

«Алпамыс» дәстанын қарақалпақша биринши мәртебе XIX әсирдің 80-жылларында атақлы шайыр хәм жыраў Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алады. Бул Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алған вариантында биринши бөлими 1902-жылы қарақалпақ хәм рус тиллеринде биринши мәртебе Абубакир Ахмеджан улы Диваев (1855—1933) тәрәпинен бастырылып шығарылады [4].

Алымларымыздың мийнетлерине қарағанда, «Алпамыс»тың қарақалпақша версиясы биринши ирет 1902-жылы Ташкентте «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области на 1902» деген топламның X томында басылған. Бул «Алпамыс»Қарақалпақстанның Төрткүл районында жасаўшы қарақалпақ Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алынған. Бунда дәстанның тексти араб хәриплери менен жазылып А.Диваев тәрәпинен рус тилине прозалық аўдарма исленген.

Көрнекли алым Қ.Мақсетов «Қаҳарманлық дәстанлары поэтикасы» атлы мийнетинде «А.Диваев «Алпамыс» қа жазған қысқаша кирис сөзинде дәстанның атқарыўшысының қарақалпақ екенлигин мойынлаў менен бирге, «дәстанның тили парсы, араб тиллери менен шубарланған» деп көрсетеди. Оның үстине жыраўдың қарақалпақ екенлигин мойынласа да, «Алпамыс»ты «таза қырғыз» дәрәтпеси деп тастыйықлайды. Әлбетте, А.Диваевтың «Алпамыс»ты биринши мәртебе бастырыўдағы, аўдарыўдағы, комментария дүзиўдеги мийнетлерин жоқары бағалаў менен бирге, усы варианттың өзгешелиги, қарақалпақ версиясы екенлиги туўралы ашық конкрет пикири болмай қарама-қарсы пикирде болғанлығы қатты өкинишли» деп көрсетип өтеди.

Сондай-ақ, илимпаз И.Сағитов 1962-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақский героический эпос» илимий мийнетинде «1960-жылы Алма-ата қаласында Қазақ ССР Орайлық архивинде А.Диваев тәрәпинен жәрияланған, Жиёмурат Бекмухамед улы арқалы жазып алынған қарақалпақша «Алпамыс» тың қолжазбасының хәкыйкый нұсқасына дус келдик. Бул қолжазбаны А.Диваев 1895-жылы алады. Бул қолжазба ески араб хәриплери менен жазылған болып, көлеми 49 беттен ибарат. Сыртқы қабығында атамасы: «Ертедеги Жийе-ли –Байсын елинде жасаған Алпамыс батырдың қаҳарманлықлары хәкқинда гүрриң» Теманың астына: «буны бизге айтып берген Төрткүл волостынан қәнигелиги бақсы болған қарақалпақ Жиёмурат Бекмухамедов» деп

жазылған. Айырым сөзлерге қалам менен рус тилинде аудармасы берілген. Бул А.Диваевтың өзінің жазуы болуы керек» [2] деп атап көрсетеді.

Дәстанның соңында Жийемурат Бекмухамед улының жазған мынадай жуымақлау сөзі бар:

Алма башлы жылы сона,
Хәудектің көлінде барды,
Дандан саплы жәуһар пышақ,
Беглердің белінде яқшы.
Хәрким елінде яқшы.
Йегин хәм йерінде яқшы.
Алпамышты яздырыпты
Жийемураттың тилинде яқшы
Ярға болсаң бешгүн ашық.
Бийсақал ұақытында яқшы,
Соншелли яқшы дейди —
Сазға келтирди бул бақшы.
Падша-қуданың, ғәнийметі,
Паштаға хызмет қылған яқшы,
Бул гәплерди айтып турған
Бекмухамед улы Жийемурат бақшы. [4]

Усыған қарағанда Жийемурат Бекмухамед улы «Алпамыс» дәстанын тек айтыушы ғана болмаған, соның менен қатар дәстанның усы күнги вариантын биринши мәртебе жазып алған хәм қайта ислеп шыққан адам болып көрінеді

Усы баспаның кирис сөзінде Абубакир Диваев «Алпамыс» поэмасын Аму-Дәрья бөлімінің бұрынғы начальниги генерал-майор К.И.Разгоновтың тапсыруы бойынша қарақалпақтың атақлы шайыры хәм жырауы Жиёмурат Бекмухамед улы арқалы жазып алынғанын, баспаға таярлаған ұақытта көп сөзлерин дүзетип, қазақшаға жақынластырғанын жазады.

Бул нұсқа 1922-жылы хәм оннан соңғы жылларда да қазақ тилинде бирнеше мәртебе қайта бастырылып шығарылды [4].

«Алпамыс» дәстанының екінши вариантын атақлы қарақалпақ фольклористі Қ.Айымбетов 1934-жылы Хожамберген жырау Нияз улынан (Өгиз жырау) жазып алған болып, 1937-жылы Москвада баспадан шығарады. Бул вариант 1941-жылы Ташкент хәм Төрткүл қалаларында А.Шамуратов тәрпіннен, 1981-жылы Қ.Байниязов хәм Н.Айымбетовлардың таярлауында Қарақалпақ фольклорының 20 томлығына киргизиледи. Усы басылым тийкарында 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасында өз алдына кітап болып шықты. 1995-жылы Қарақалпақ фольклорының 5 томлығына, 2007 –жылы илимпазлар, филология илимлериниң докторлары С.Бахадырова, Қ.Байниязов, филология илимлериниң кандидатлары Ж.Хошниязов, А.Альниязовлар тәрпіннен баспаға таярланып, Қарақалпақ фольклорының 100 томлығының биринши томында басылып шықты. Бул томда тап усы нұсқа 5-беттен 86- бетке шекем, 23 бөлімнен ибарат болып берілген. Бул нұсқа өзінің көркем-идеялық сапасы менен жоқары бағаланады.

«Алпамыс» дәстанының және бир нұсқасын 1955-жылы фольклорист алым А.Кәримов Қыяс жырау Қайратдиновтан жазып алады. Бул вариант 1957-жылы И.Сагитовтың алғы сөзі менен баспадан шығады.

1957-жылы «Алпамыс» дәстанының ең көлемли нұсқасын Р.Хожамбергеннен белгилі жырау Есемурат жырау Нурабуллаевтан жазып алады. Есемурат жырау варианты Қ.Мақсетовтың алғы сөзі менен ақырында Нурабулла, Есемурат жыраулардың қысқаша өмірбаянлары менен қарақалпақ тилинде баспадан шығады. Дәстанды баспаға таярлауда Қ.Мәмбетназаров қатнасады хәм түсиник сөз жазды.

«Қалған төрт дәстан Арзымбет жырау(жазып алған Қ.Мақсетов), Қурбанбай жырау(жазып алған А.Кәримов), Тәңирберген жырау(жазып алған А.Жамалов), Кәрам жырау(жазып алған А.Жамалов,

Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаров) вариантлары усы күнге шекем баспадан шыққан жоқ» [3] деп көрсетиледи.

Ал В.Жирмунский болса «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка» деген атамадағы 1960-жылы Москва қаласында баспадан шыққан көлемли илимий мийнетинде қоңырат версиясына киретуғын «Алпамыс» дәстанының өзбек, қазақ, тәжикше версияларын салыстырып анализлей отырып, қарақалпақша версиясының бес варианты бар, соның ишинде үшеуі баспадан шықты деп атап өткен еді. Бул сол ұақытта дәстанлардың жыраулардан дәслепки жазып алынып, баспаға берилип, үйренилип атырған ұақыты еді.

Мине соннан бери тынымсыз изленислер нәтийжесинде, 2007-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің Н.Дәукараев атындағы тил хәм әдебиат институтының илимпазлары: филология илимлериниң докторлары С.Бахадырова, Қ.Байниязов, филология илимлериниң кандидатлары Ж.Хошниязов, А.Альниязовлар, илимий хызметкерлер Ю.Байсағатов, А.Қалендеровалар тәрпіннен баспаға таярланып, Қарақалпақ фольклорының 100 томлығының биринши томынан сегизинши томына шекем, сегиз вариантта басылып шықты. Бул томда:

1.1-том.Хожамберген Ниязов(Өгиз жырау) варианты, жазып алған Қаллы Айымбетов(1934-жыл) 5-тен 86-бетке шекем;

2. 2-том.Есемурат жырау Нурабуллаев варианты, жазып алған Рамберген Хожамберген(1957-жыл) 87-ден 264-бетке шекем;

3. 3-том.Қурбанбай жырау Тәжибаев варианты, жазып алған Артық Кәримов(1956-жыл) 265- ден 400-бетке шекем;

4. 4-том.Қыяс жырау Қайратдинов варианты, жазып алған Артық Кәримов (1955-жыл) 401- ден 510-бетке шекем;

5. 5-том.Кәрам жырау Нағыймов варианты, жазып алған Әбдигәний Жамалов, Насратдин Камалов, Қалбай Мәмбетназаров (1959-жыл) 511- ден 610-бетке шекем;

6. 6-том.Арзымбет жырау Қайратдинов варианты, жазып алған профессор Қабыл Мақсетов (1959-жыл) 611- ден 684-бетке шекем;

7. 7-том.Тәңирберген жырау Төрениязов варианты, жазып алған Әбдигәний Жамалов (1960-жыл) 685- тен 732-бетке шекем;

8. 8-том.Жийемурат жырау Бекмухамедов варианты, жазып алған Әбиүбәкир Ахмеджан улы Диваев (1901-жыл) 733- ден 750-бетке шекем болып, басылып шықты.

Дәстанның өз халқының миллий мәдениатына, дүньялық мәдениат ғәзийнесине қосқан үлесі айрықша болып табылады.

Көрнекли алым С.Бахадырова «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2006-жыл 4-июль күнги санында жарияланған «Қарақалпақ фольклорының 100 томлығы» атлы мақаласында болса аўызеки түрде қәлиплескен халқымыздың әйемги дәўирден бери жыйнап келген бай мәдениатының, ақыл-ой, философиясының жыйынтығы, бирнеше мың жыллық тарийхый, социаллық-жәмийетлик ұақыяларды өз ишине қамтыған миллий байлығымыз есапланған қарақалпақ фольклоры хәм оны халыққа жеткерип беріу мәселелери бойынша бағалы пикирлерин билдирип, «Алпамыс» дәстанының баспаға шықпаған бес варианты бар екенлиги, бул бойынша илимпазларымыз алдында исленетуғын салмақлы ұазыйпалар турғанлығы хаккында айтып өткен еді.

Шынында да илимпаз В.Жирмунский «хәр қандай әдебий шығарма сыяқлы дәстанды да ең дәслеп ол қәлиплескен миллий-тарийхый тамыр негизинде үйрениу керек» дегениндей, дәстанлардың түп нұсқаларына

тереңирек нэзер салыў, изертлеў, салыстырыў, оларды еле де тереңирек ўйрениў, жаңалық ашыў фольклорист алымлар алдындағы ўазыйпа болып табылады.

Себеби, дәстанның көркем - идеялық дүзилиси ха-

лықтың көп әсирлик тарийхый раўажланыўын, оның тарийхый кәлиплескен миллий характерин, үрп-әдет дәстүрлерин, исенимин хәм арзыў-үмитлерин өз ишин-де саклайды.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В. «Сказания об Алпамыше и богатырская сказка». -Москва: 1960.
2. Дибайев А. Батырлар. –Ташкент: 1922.
3. Карақалпақ фольклоры (көп томлык).1-8 томлар. –Нөкис: 2007.
4. «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области», том X, 1902. -Ташкент: -С.1, 88.

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ қахрамонлик достони «Алпомиш»нинг дастлабки ёзиб олиниси ва нашр этилиши ҳақида сўз боради.

В статье рассматриваются вопросы первой записи и публикации каракалпакского народного героического эпоса «Алпамыс».

SUMMARY

The article deals with the first recording and publication of the Karakalpak folk heroic epos «Alpamis».

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ КАК ЭЛЕМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА

Б.Турсунбаев – ассистент преподаватель

М.Даулетова – студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мақол, матал, урф-одат, ўхшашлик, фольклор.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, традиция, сходство, фольклор.

Key words: proverbs, sayings, tradition, similarity, folklore.

История, традиции, праздники и своеобразие каждой нации отражаются в фразеологизмах и фольклоре. Изучая пословицы и поговорки, побасенки и прибаутки народа у нас складывается определенное представление о народе. Они могут быть и общими, и специфически ми.

Пословицы, наряду с универсальными свойствами, обладают и национальными свойствами. При этом различия между пословицами разных народов обуславливаются своеобразием образного строя этих пословиц, особенностями реалий, обычаев, обрядов, традиций и т.д. этих народов: «Именно в плане реалий, т.е. в образном строе пословиц и поговорок, и заключается разница между изречениями разных народов, вся их этническая, географическая, историческая и языковая (в смысле языковой модели мира) специфика» [4:29].

С этой точки зрения можно сравнить узбекские и русские пословицы, которые обозначают одну и ту же ситуацию, но различаются своими образами, реалиями. (В работе иллюстративный материал был взят из сборников пословиц: Аникин, 1988; Жуков, 2002; Узбекские народные пословицы, 1983; Ўзбек халқ мақоллари, 2003; Шомаксудов, Шарахмедов, 1990; Шомаксудов, Шарахмедов, 2001). Например:

Ўзб.: Тоғ бўрисиз бўлмас, тўқай арслонсиз бўлмас (Гора без волков не бывает, заросли камыша без львов не бывают); Чўл бўрисиз бўлмас, юрт ўғрисиз бўлмас (Степь без волка не бывает, населенное место без вора не бывает).

Рус.: Болото без червей не бывает. В чернолесье не без зверя, в людях не без лиха. Лес не без шакалов.

Ўзб.: Тўя қанча – яриғи шунча (По верблюду и ра-на.) Катта қарвонга катта йўл (Большому каравану большая дорога). Тўя катта, кўнғирғи ҳам катта (Верблюды большой, колокольчик его тоже большой).

Рус.: Большому кораблю большое плавание. У широкой лапы и плечо широко.

Благодаря лежащим в образной основе пословиц узбекского и русского языков реалиям, передается национальная самобытность, своеобразие народа «Языковая картина мира», отображаемая в пословицах, приобретает национальную специфику (см. подробнее: Роль человеческого фактора в языке, 1988).

Ўзб.: Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳамиша бўшдир (У ишана пять брюх и одно из них всегда пусто). Мулланинг нафси – тандирнинг тафти (Алчный мулла всё равно, что раскалённый тандыр).

Рус.: Поповское брюхо из семи овчин шито. Поп хочет большого прихода, а сам ждёт когда кто умрёт.

Ўзб.: Касал ботмонлаб келади, мисқоллаб кетади (Болезнь приходит батманами, а уходит золотниками).

Рус.: Болезнь приходит пудами, а уходит золотниками.

Б.И.Саримсаков в сборнике «Узбекские народные пословицы» в отношении узбекских пословиц пишет, что «их национальное своеобразие и общечеловеческий характер проявляются в тематическом диапазоне, в манере отображения действительности, в художественной форме и, наконец, в языке.

Присмотревшись внимательно, нетрудно заметить, что узбекские пословицы делятся по отмеченным выше признакам на две большие группы:

1. Пословицы, встречающиеся как в узбекском фольклоре, так и в фольклоре других народов. Такие пословицы, отражающие общечеловеческие категории и качества, могут быть заимствованы у других народов; а также создаваться самостоятельно у каждого народа на основе общих закономерностей развития.

2. Пословицы, отражающие жизнь, мировоззрение, этические и эстетические нормы, обычаи и традиции именно узбекского народа» (Узбекские народные пословицы, 1983, с.12-13).

Проявление национального своеобразия в пословицах узбекского языка, как и в пословицах русского языка, отмечается в следующих случаях:

а) в непосредственном отражении общественно-политической, культурно-экономической жизни, быта и исторической действительности узбекского народа;

б) в отражении характерных для узбекского народа территориальной топонимики, растительного и животного мира;

в) в наличии характерных для узбекского народа этнографических особенностей;

г) в языке (Узбекские народные пословицы, 1983, с.13).

Наиболее ярко национальное своеобразие пословиц узбекского и русского языков проявляется при их сравнительном анализе. Как пишет Я.И. Калонтаров,